

BOŻENA PIETRZYK

Literatura i problemy kultury w prasie konspiracyjnej w latach 1939—1945*

Badania nad prasą konspiracyjną, wydawaną w latach 1939 - 1945, w ostatnich latach przyniosły liczne artykuły i książki. Można stwierdzić, iż po roku 1967, kiedy to zamknięto pierwszy etap poszukiwań i objaśnień tego swoistego zjawiska, jakim niewątpliwie była prasa konspiracyjna wydawana przez polski ruch oporu w okresie okupacji, rozwinęły się badania, w których obok historyków dziejów najnowszych znaleźli się historycy literatury i prasy, zapoczątkowane ogólnokrajową konferencją w grudniu 1967 roku nt. "Historia prasy polskiej a kształtowanie się kultury narodowej".

Poszerzyła się znacznie ilość osób zajmujących się prasą konspiracyjną, wzrastała liczba publikacji, powstawały liczne książki omawiające rozwój prasy konspiracyjnej w różnych regionach kraju czy też na całym obszarze okupowanej Polski. Pojawiły się też na rynku wydawniczym dzieła poświęcone prasie konspiracyjnej różnych ugrupowań politycznych. A zatem przy obecnym stanie badań doktorantce przyszło skoncentrować się na opracowaniu wybranych problemów szczegółowych, których znajomość prowadzi do poszerzenia wiedzy o prasie konspiracyjnej.

Podejmując pracę na temat literatury i problemów kultury w prasie konspiracyjnej w latach 1939 - 1945, przyjmuję, że owa prasa wydawana w czasie drugiej wojny światowej pełniła

różnorodne funkcje przypisywane prasie w ogóle. Analiza wybranych tytułów pism utwierdziła mnie w przekonaniu, że prasa konspiracyjna spełniała głównie funkcję informacyjną, ale także była instrumentem oddziaływania na opinię publiczną i kształtowania postaw, realizując tym samym szeroko pojęte funkcje wychowawcze.

Prasa konspiracyjna informowała społeczeństwo nie tylko o polityce hitlerowców wobec ludności okupowanego kraju, o działalnościach na frontach, o polskim ruchu oporu, ale także podejmowała tematy inspirujące i nakłaniające odbiorców indywidualnych i zbiorowych do działań czy też kształtowania określonych zachowań. W tym właśnie celu redaktorzy pism konspiracyjnych wykorzystywali między innymi szeroko pojętą literaturę: pieśni żołnierskie i partyzanckie, humor, satyrę i reportaże.

W swoich rozważaniach uwagę badawczą skoncentrowałam na prasie konspiracyjnej informacyjno-politycznej głównych ośrodków, ugrupowań politycznych i wojskowych, uważając, że stanowi ona wystarczającą materiałowo bazę dla udowodnienia założeń zawartych w rozdziale wstępnym. Zajęłam się zatem sprawami kultury i literatury oraz oświaty i wychowania w prasie Armii Krajowej i Delegatury Rządu RP na Kraj, podobnie potraktowałam te problemy na łamach prasy wydanej przez konspiracyjny ruch ludowy, przez ugrupowania socjalistyczne, narodowe oraz przez Polską Partię Robotniczą i organizacje z nią związane, nie wyczerpując całego zasobu tytułów konspiracyjnych innych ugrupowań.

Poddając analizie blisko 1 500 egzemplarzy wybranych pism konspiracyjnych, przede wszystkim informacyjno-politycznych, w mniejszym stopniu interesowałam się czasopismami treści specjalnej, bowiem te często stawały się już przedmiotem zainteresowań różnych autorów. Przeprowadzona analiza ilościowa, a następnie treściowa wielu wypowiedzi publicystycznych doprowadziła do udowodnienia przyjętych założeń badawczych, a mianowicie:

- prasa konspiracyjna różnych ugrupowań politycznych i organizacji wojskowych spełniała nie tylko funkcję informacyjną, ale w znacznym stopniu oddziaływała na opinię publiczną, kształtując postawy społeczeństwa wobec różnych przejawów walki i życia w okupowanym przez hitlerowców kraju. Oddziaływała na społeczeństwo poprzez informowanie o walkach na frontach, o polskim ruchu oporu i akcjach przez ten ruch podejmowanych, o polityce hitlerowców wobec ludności polskiej. Mobilizowała do działań zbiorowych, ale też prasa konspiracyjna swymi treściami, publikowanymi utworami literackimi, publicystyką pozwalała jednostce zmagać się z rozpaczą, przełamywała powstające bariery samotności ludzi, znajdujących się często w stanach głębokiej depresji pod wpływem naporu wydarzeń wojennych i zbrodniczych poczynań okupanta. Prasa konspiracyjna formułowała program różnych form walki, ustanawiała niejako swoistą hierarchię wartości: patriotyczna aktywność, potrzeba walki obok chęci przeżycia i konieczności ochrony najbliższych. Często prasa podejmowała tematy inspirujące i nakłaniające czytelnika do określonych zachowań: miłość ojczyzny, nienawiść do wroga, formy samoobrony, negatywna postawa wobec przedwrześniowej władzy etc.;

- prasa konspiracyjna ważną rolę w wysiłkach na rzecz kształtowania powyższych postaw i zachowań przypisywała szeroko pojętej kulturze, oświacie i literaturze. Skupiała więc uwagę czytelników na określonych sprawach kulturalnych, publikując na swych łamach wiele różnych tekstów literackich, których autorami byli znani pisarze i poeci (o ile nie było ich w kraju albo już dawno nie żyli), a także anonimowi twórcy pokolenia wojennego, których nazwiska są już znane. Ale obok nich znalazło się wiele utworów nieznanymi dotąd autorów, którzy nieporadność artystyczną zastępowali ważnymi treściami patriotycznymi, traktując treść wiersza czy piosenki jako rodzaj programu - nakazu czynu, walki. Nadawali zatem swym utworom charakter agitacyjny. Ujawnione

w rozdziałach pracy przykłady pozwalają utrzymać przyjęte założenia, iż literatura w licznych przypadkach rezygnowała z aspiracji artystycznych na rzecz poezji upolitycznionej, zaangażowanej, a redaktorzy pism podziemnych różnych ugrupowań politycznych często traktowali tę literaturę instrumentalnie. Nie oznacza to wcale, że nie znajdują się w prasie podziemnej teksty o wysokim poziomie artystycznym, które sąsiadują z poezją o folklorystycznej proweniencji. Można potwierdzić pojawiającą się wśród badaczy opinię, że okupacja w poważnym stopniu zneutralizowała większość przeciwnieństw między literaturą określaną często mianem "trywialnej", "ludycznej", "popularnej", kiedyś przeznaczoną wyłącznie dla obiegu niższego a literaturą oficjalną, wysoko artystyczną. Spowodowało to - jak już wspomniałam - pojawienie się w prasie podziemnej okresu okupacji tekstów literackich, które rezygnując z aspiracji nie tylko artystycznych, mając charakter zaangażowany czy też użytkowy, przełamywały tradycyjne podziały na literaturę "wysokiego" i "niskiego" obiegu. Zwracanie uwagi na utylitarność tekstów literackich niewątpliwie wynikało też z chęci poszerzenia kręgu odbiorców oraz spełnienia oczekiwań społecznych:

- prasa konspiracyjna, jej redaktorzy i wydawcy upowszechniali treści literackie, publikacje krytycznoliterackie, artykuły publicystyczne poświęcone roli i miejscu inteligencji, wartościom kultury w zamiarze nasycenia świadomości wielu odbiorców-czytelników wiedzą o najwyższych wartościach ideowych i moralnych. Prasa różnych ugrupowań politycznych odmiennie podchodziła do owych wartości. Wykazano te odmienności w prasie ruchu ludowego, Polskiej Partii Robotniczej i organizacji z nią związanych, czy też w prasie socjalistycznej i Armii Krajowej oraz obozu narodowego;

- redaktorzy pism podziemnych, skupiając uwagę czytelników na określonych sprawach kulturalnych, oświatowych, zarówno w czasie wojny, jak i w programach przyszłej niepodległej ojczyzny, traktowali to w pewnym sensie jako przejaw

- by nie powiedzieć instrument - ideologicznego oddziaływania. Program przebudowy oświaty, jej demokratyzacji, powszechności i bezpłatności był przedmiotem rozważań różnych grup politycznych, ujawniał często różne punkty widzenia, wynikające z odmiennych koncepcji politycznych;

- prasa konspiracyjna zmierzała do rozbudzenia aktywności literackiej i kulturalnej. W publicystyce kulturalnej zachęcano do ochrony zabytków grabionych przez Niemców, ukazując jednocześnie ich niszczyielską działalność w sferze kultury. Na jej łamach publikowano artykuły o barbarzyńskich aktach niszczenia zabytków kultury, książek, o eksterminacji polskiej inteligencji;

- prasa konspiracyjna podejmowała dyskusję na temat roli kultury, jej tradycji, pisała o zadaniach literatury. Wojna i okres okupacji, które doprowadziły do załamania się dotychczasowych koncepcji politycznych i społecznych, niosły ze sobą głębokie przewartościowanie koncepcji ideologicznych, w tym koncepcji kultury i literatury. W prasie konspiracyjnej różnych odcieni politycznych widoczne są próby uświadomienia potrzeby wyraźnego określenia stosunku do tradycji i jej roli w wychowaniu społeczeństwa, a szczególnie młodego pokolenia. Tradycja historyczna, kulturowa, literacka odgrywały zatem istotną rolę wychowawczą, zaś nawiązywanie do niej oddziaływało znacząco na nastroje czytelników.

W pracy zwróciłam uwagę, iż redaktorzy, formułując postulaty czy programy szukali dla nich źródeł w tradycji, w zależności od poglądów ugrupowań, jakich byli wyrazicielami;

- prasa konspiracyjna pełniła ważną funkcję organizatorską w zakresie kultury i literatury, skupiając wokół redakcji wielu ludzi o znanych nazwiskach oraz młodzież podejmującą swe debiuty literackie. Prowadziła korespondencję literacką z czytelnikami, zachęcając ich do nadsyłania tekstów literackich, o których wyrażała opinie, czy też ogłaszając konkursy literackie na wiersze, piosenki, utwory dramatyczne, a następnie informacje o wynikach. Nagrodzone czy wyróż-

nione teksty były publikowane na łamach różnych pism lub też w konspiracyjnych tomikach wierszy.

Główna rola w tym względzie przypadła prasie ruchu ludowego, mającej bogatą tradycję. Przykładowo wymienię, iż w poddanych szczegółowej analizie treściowej 43 tytułach opublikowano 2 199 artykułów, z czego 998 dotyczyło treści będących przedmiotem zainteresowań autorki pracy, w tym 271 utworów poetyckich, 433 dotyczyło spraw literatury, pozostałe podejmowały sprawy szeroko pojętej kultury i oświaty.

Wśród prasy konspiracyjnej szczególnie ważne miejsce zajmują czasopisma, które głównym przedmiotem swoich zainteresowań uczyniły problematykę społeczno-kulturalną i literacką. Chodzi tu o czasopisma satyryczne, społeczno-kulturalne i literackie, które powiązane były z konkretnymi ugrupowaniami politycznymi, tworzyli je i redagowali najczęściej ludzie młodzi. Powstawanie i rozwój pism tego typu było dowodem odporności psychicznej narodu w sytuacji, gdy władze okupacyjne zlikwidowały wszelkie zorganizowane formy życia społecznego i kulturalnego. Młodzi twórcy i redaktorzy twórczość literacką łączyli z konspiracyjną działalnością wojskową. Ludzie ci żyli pod ciśnieniem szczególnych warunków, dyskutowali o roli literatury i kultury, a jej przyszły kształt formułowali zgodnie z własnymi potrzebami i tęsknotami, określając swój stosunek do tradycji. W pracy tej w małym stopniu zajmuję się wspomnianymi czasopismami, były one bowiem już przedmiotem analiz i charakterystyk innych autorów. Zostały wykorzystane tylko te, które dopełniały problematykę w pismach konspiracyjnych opisywanych ugrupowań politycznych. Wybrany przeze mnie temat rozprawy determinował wybór dróg postępowania badawczego. W pracy posłużyłam się metodą historyczno-opisową, metodą analizy treści prasy, elementami technik statystycznych. Dla ułatwienia przeprowadzonych analiz wykorzystalam opracowany przeze mnie klucz kategoryzacyjny. Pozwoliło mi to na wyodrębnienie wypowiedzi nt.: kultury, grabieży dóbr kulturalnych,

teatru, filmu, książki, prasy i oświaty, instytucji upowszechniających kulturę. Klasyfikując zgromadzony materiał literacki, wyodrębniłam: poezję (wiersze, modlitwy, hymny, pieśni), prozę (opowiadania i reportaże), krytykę literacką, inne rodzaje literackie (satyra, fraszki, humor wojskowy, cytaty, motta).

Podstawę źródłową niniejszej pracy stanowią liczne materiały źródłowe publikowane i znajdujące się w publicznych zbiorach archiwalnych, a także istniejące piśmiennictwo na temat okupacji hitlerowskiej. Podczas pisania pracy wykorzystywałam zachowane egzemplarze pism konspiracyjnych zgromadzonych w zbiorach publicznych, w Bibliotece Jagiellońskiej, Bibliotece Narodowej, Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego oraz w archiwach: Centralnym Archiwum KC PZPR, Archiwum m. Krakowa, a także niewielką ilość pism znajdujących się w posiadaniu osób prywatnych.

Rozprawa moja składa się z sześciu rozdziałów. Po rozdziale wstępnym, w rozdziale drugim zajmuję się problemami kultury i treści literackich na łamach pism konspiracyjnych ZWZ-AK i Delegatury Rządu, w następnych podejmuję z kolei próbę ukazania, ile miejsca w tajnej prasie ruchu ludowego przeznaczano na publikowanie utworów literackich, publicystyki dotyczącej literatury i spraw oświaty. Te same kwestie ukazane zostały w prasie ugrupowań socjalistycznych, Polskiej Partii Robotniczej oraz w pismach konspiracyjnych ugrupowań narodowych.

Przeprowadzona analiza zawartości wybranych pism konspiracyjnych upoważnia do stwierdzenia, iż prasa ta odegrała ważną rolę w utrzymaniu ciągłości kultury polskiej, formułowaniu jej programu w przyszłej niepodległej Polsce. Wiele sprecyzowanych wówczas opinii i programów, szczególnie w sferze oświatowej, znalazło pełne odbicie w realizacji założeń ustrojowych Polski po 1945 roku.

PRZYPISY

* Autoreferat pracy doktorskiej, której obrona odbyła się 18 lutego 1988 r. na Wydziale Humanistycznym Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie. Promotor: prof. dr hab. Jerzy Jarowiecki; recenzenci: prof. zw. dr Jan Nowakowski (WSP Kraków), prof. dr hab. Jerzy Myśliński (IBL PAN w Warszawie).